

СКОВОРОДИНІВСЬКЕ КОЛО: РОДОВІД МИХАЙЛА КОВАЛЕНСЬКОГО

Т.С.Шевчук

(доктор філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

Предлагаемый историко-литературный очерк содержит сведения о семье первого биографа и друга Григория Сковороды Михаила Коваленского. Освещаются аспекты карьеры Михаила Коваленского и его братьев на имперской государственной службе, а также прямых наследников в контексте их прямого или опосредованного отношения к украинскому философу. В поле зрения попали и некоторые факты из жизни писателя Василия Нарежного (1780 – 1825).

The offered historical and literary essay contains information about the family of Grigory Skovoroda first biographer and friend Michael Kovalensky. The aspects of Michael and his brothers career on the imperial government service, as well as his inheritors are lightened up in the context of their direct or indirect relation to Ukrainian philosopher. Some facts from the life of the writer Vasiliy Narezny (1780 – 1825) were analyzed too.

Михайло Іванович Коваленський (1745 – 1807) залишився відомим в історії і цікавить нас у ХХІ столітті виключно через його дружні стосунки з видатним українським мислителем ХVIII ст. Григорієм Савовичем Сковородою (1722 – 1794). Знайомство майбутнього філософа на початку 1760-х років з іще безвусим студентом Харківського колегіуму спонукало його повернутися на викладацьку посаду, незважаючи на відверто вороже до нього ставлення з боку адміністрації закладу. Збережені листи Сковороди до Михайла Коваленського є не тільки джерелом безцінної інформації про Сковороду-педагога, але й залишаються унікальним епістолярним зразком ХVIII століття, який і нині вражає щирістю і чистотою почуттів, глибиною естетичних міркувань, розумінням і добротою, широким діапазоном ерудиції у поєднанні з дохідливістю і простотою викладу думок. Опікування допитливого хлопчика надихало його вчителя на написання численних поезій (розміщених прямо у листах) і творчі переклади, насамперед, з Горация. «...Всю повноту своєї душі, весь свій багатющий життєвий досвід і квінтесенцію своїх знань Сковорода розкривав Михайлові Коваленському, в якому знайшов чутливу, розумну, щирю людину...» (1, 177), – писав Леонід Махновець, а їх листи пізнього періоду є чи не єдиним документальним свідченням про спосіб життя, пересування й місця перебування Сковороди в останні роки його життя.

Відразу після смерті свого вчителя Михайло Коваленський написав наблизений до агіографічного жанру нарис «Жизнь Григория Сковороды» (1795), який дотепер залишається основним джерелом наших відомостей про нього. Він уперше був опублікований майже через сто років у «Київській старовині» (№ 9, 1886) та передрукований у ювілейному випуску зібрання праць мислителя («Збірник Харківського історико-філологічного товариства», 1894, т. VII) включно із листуванням під загальним редагуванням і коментарями Дмитра Багалія. Нарис Коваленського й нині обов'язково супроводжує всі академічні видання творів Сковороди, що виходили впродовж ХХ – ХХІ ст.ст. (1963, 1973, 2010 рр.). На основі викладених у ньому свідчень ученими-сковородинознавцями кінця ХІХ – сер. ХХ ст.ст. (Микола Петров, Дмитро Багалій, Леонід Махновець, Анастасія Ніженець) та дослідниками його біографії останніх років (Микола Бородій) було виявлено низку архівних матеріалів, що підтвердили такі яскраві

факти з життя Сковороди, як навчання у Києво-Могилянській академії, перебування в півчій капелі при дворі імператриці Єлизавети та у складі Токайської комісії в Угорщині, робота у Переяславському і Харківському колегіумах.

Незважаючи на шанобливе ставлення до нарису Михайла Коваленського «Жизнь Григорія Сковороды», сквородинознавці, однак, ніколи не приділяли особливої уваги особі автора цього твору. У вступній статті до ювілейного видання праць Сковороди 1894 року історик Дмитро Багалій писав: «На жаль, наші відомості про Коваленського мізерні і ми навіть не знаємо, коли він помер» (2, XIX). У ХХ ст. уявлення про друга і біографа Сковороди та його родину поповнилися не набагато: статтею Степана Шевирьова з деякими фактичними помилками* та інформацією про його роботу у Харківському колегіумі, яку розшукав Леонід Махновець. Про Михайла Коваленського і нині бракує інформації, зовсім немає персональних публікацій, котрі розкривали б цю особистість з аналізом динаміки його відносин з учителем. Між тим, апелюючи до образу Сковороди, не всі замислюються, що наші уявлення про нього сформовано крізь призму сприйняття Михайла Коваленського, і саме його влучні характеристики й безцінні свідчення біографічного порядку «канонізували» портрет мислителя для нащадків. Безсумнівна наявність у цьому життєписі рис певної ідеалізації, що була викликана тугою за померлим наставником і бажанням якнайкраще окреслити його образ, безперечно, не виключає можливості його міфологізованого відтворення. Мабуть, саме тому на всіх скульптурних зображеннях і портретах, створених напередодні або вже після смерті Сковороди**, він без винятків вражає своєю скромністю, постає уособленням вченості й простоти, сором'язливості й невибагливості. А яким був зовнішній вигляд самого Михайла Коваленського? Знайшовся тільки стислий опис портрета Михайла, що залишив його правнук Сергій-Соловйов-молодший (1885 – 1942) у своїх «Спогадах» (1928): «смугляве, дещо африканське обличчя з виразними скулами і чорними очима, зі стрічкою і зіркою на грудях» (3, 67). Це – образ інтелігента ХVIII ст., блискучого кавалера катерининської доби... Сам портрет вочевидь не вцілів, оскільки садиба Соловйових у Дєдове, де він зберігався, згоріла у 1917/1918 роках під час революційних заворушень.

2022 року на нас чекає 300-річний ювілей з дня народження Григорія Сковороди. У найближче десятиліття актуальними проблемами сквородинознавства є не тільки висвітлення аспектів світоглядних і творчих орієнтирів мислителя, але й занурення у деталі його біографії, де й нині існує ще багато «білих плям», та з'ясування додаткових відомостей про його близьке оточення. Оскільки Михайло Коваленський відіграв найзначнішу роль у житті Сковороди, то він і його найближчі родичі насамперед постають об'єктом зацікавлення у науковій «ревізії» сучасних уявлень про коло особистих знайомих любомудра. Портрет улюбленого (без перебільшень!) вихованця Сковороди був складений автором цієї розвідки на основі даних, що фігурують у дослідженнях істориків ХІХ – ХХ ст.ст. Семена Венгерова, Олександра Половцова, Степана Шевирьова, викладених у Російському бібліографічному словнику та енциклопедії Фрідріха Брокгауза й Іллі Єфрона; архівних довідниках; документах з журналу Петра Бартенєва «Русский архив»; працях сквородинознавців Дмитра Багалія і Леоніда Махновця; студіях співробітників ІРЛІ РАН (Пушкінський Дім), присвячених культурі ХVIII ст.; мемуарах очевидців та істориків кавказьких воєн початку ХІХ ст., матеріалах рязанських краєзнавців, листуванні Сковороди та Михайла Коваленського.

* Степан Шевирьов помилково вказав 1757 рік роком народження Михайла Коваленського (1745 – 1807).

** З листа слобожанського поміщика А. І. Ковалівського від 2 квітня 1794 року дізнаємося, що «живописець здешний Лукьянов» написав єдиний прижиттєвий портрет Г. Сковороди, якому на той час було сімдесят два роки. На портреті ж Г. Лук'янова образ Г. Сковороди представлений приблизно у тридцятирічному віці.

Сподіваємося, що цей матеріал поглибить наші уявлення про особистість друга і першого біографа Сковороди і допоможе, наскільки це можливо, висвітлити ставлення його родини до видатного українського філософа.

Михайло Коваленський народився 16 (27) лютого 1745 року в сім'ї священника Івана Коваленського, що мешкала в Олексіївській фортеці Харківської губернії. Леонід Махновець у книзі «Григорій Сковорода. Біографія» (1972) наводить такий запис про нього з відомостей учнів Харківського колегіуму за 1762/63 навчальний рік: «Алексеевской крепости, священника Николаевской церкви Иоанна, 18 лет» (1, 177).

Російський знавець генеалогії дворянських родів Рязані Ігор Риндін, автор випусків «Матеріалів з історії і генеалогії дворянських родів Рязанської губернії»: 2006 (А – Б); 2007 (В – Г); 2008 (Д – И); 2009 (К); 2010 (Л – М) виводить генеалогію роду Коваленських, оскільки Михайло Коваленський деякий час пробув правителем Рязанського намісництва. Згідно з його фактами, Коваленские є російським дворянським родом, що йде від київського ловчого Станіслава Коваленського, який 1670 року брав участь у сеймі миру з Росією. Друге коліно цього роду представлено синами Вікторіном, Михайлом та Іоакімом; третє – козачим полковником і членом державної воєнної колегії Антоном Михайловичем Коваленським, який мав двох синів – Петра та Іоанна (4).

Батько героя цієї розвідки, священник Іоанн мав чотирьох синів – Михайла, Григорія, Івана та Петра Коваленських. У малоросійських джерелах XVIII ст. їх прізвище традиційно прочитувалося як Ковалинські. Однак на певному етапі (вже у відомостях Харківського колегіуму) його носії визнали за краще вимовляти його на польський манер, як Коваленські, звідки пішли існуючі й дотепер різночитання, що без успіху намагався подолати Леонід Махновець. Через те, що в усіх архівних свідченнях воно йде саме в такому варіанті, ми також будемо використовувати форму, яку обрали представники цього роду. Біографії братів Коваленських торкнемося дещо пізніше, а зараз відтворимо картину життя героя цієї розвідки, долучаючи й інші джерела.

Історик російської літератури середини XIX ст. Степан Шевирьов у біографічній довідці про Михайла Коваленського, котрого той цікавив як четвертий куратор Московського університету (5), повідомляє, що свою освіту він отримав у Харківському колегіумі, після закінчення якого впродовж 1766 – 1769 років там же й викладав курс поезії, після чого переїхав у Петербург до сім'ї гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського (1728 – 1803) як вихователь його дітей. Свій перший переклад повісті популярного у Росії тих часів французького письменника-енциклопедиста Жана-Франсуа Мармонтеля (1723 – 1799) «Випробувана дружність», що входить у збірку «Повчальні оповідання» («Nouveaux Contes Moraux», vol. III), він присвятив Сковороді* (СПб., 1771) (6).

Михайло Коваленський став супутником і наставником графа Олексія Кириловича Розумовського (1748 – 1822) під час його подорожування Європою 1772 – 1775 роками, унаслідок чого зміг завершити свою освіту в Страсбурзькому університеті. У цей період він написав дві оди: «Ода на новий 1774 год Екатерине II» (СПб., 1774 г.), «Ода на день рождення Екатерины II, 21 апреля 1774 г.» та переклав з французької російською мовою твір «Записка Христини, королеви шведської, с примітками Д'Аламбера» (1774).

Після повернення з-за кордону Михайло Коваленський робить воєнну кар'єру: у 1780-х роках служить прокурором та секретарем Воєнної Колегії у чині генерал-майора. «Я

* Переклад цієї повісті підписаний ініціалами «М. К.».

имѣю, – пише він у листі до Сквороди від 7 жовтня 1785 року, – загородный дом от Питербурха на восьмой верстѣ, по Петиргофской дорогѣ, над морем, с рошею, с садом, с ранжереями, – гдѣ и живу всю весну, лѣто и часть осени, ѣздя в недѣлю раза два в город к должности, по утрам; а к деревенскому своему обѣду всегда возвращаюсь домой. Итак, в один день бываю в первѣйшей столицѣ русскаго міра и в самом глубоком уединеніи» (7, 479). Знаємо також із листування Михайла Коваленського зі Сквородою, що 1787 року помер його єдиний семирічний син. Ігор Риндін повідомляє про двох синів Михайла Коваленського – Севастіана й Ілля. Ілля Михайлович залишився продовжувачем роду, тож у семеричному віці, імовірно, помер Севастіан, а Ілля був народжений уже в 1790-х роках. Зі своєю дружиною Надією Михайлівною в нього склалися близькі і дружні стосунки, засновані на взаємопорозумінні й повазі: «Я имѣю друга в жене – сіе много. Имѣю человека мыслящего со мною – сіе утѣшительно», – писав Михайло своєму наставникові 1779 року (7, 477).

1793 року, невдовзі після смерті президента Воєнної Колегії князя Григорія Потьомкіна (1739 – 1791), вибухнув скандал: Катерина II звільнила Михайла Коваленського від службових обов'язків з формулюванням «за крадіжки і хабарництво», як то видно з листа державного діяча та головнокомандувача у Москві графа Федора Ростопчина (1763 – 1826) до графа Семена Воронцова (1744 – 1832) від 22 лютого 1796 року (8, 299). З цього ж джерела відомо, що Адріан Грибовський (1767 – 1834), також виходець з Малоросії, котрий на той момент був головою канцелярії Платона Зубова (1767 – 1822), клопотав про скасування цієї судової справи, після чого Михайло Коваленський був призначений правителем Рязанського намісництва з переводом із чину генерал-майора у таємного радника. За часів перебування на цій посаді, як свідчить російський учений Михайло Лепехін, 1797 року він керував придушенням бунту працівників заводу Петра Хлебнікова Іст'їнського чавуноливарного заводу на Рязанщині (9). Завдячувати клопотанню Михайло Коваленський мав своєму братові Григорію, що приятелював з Адріаном Грибовським. Граф Федір Ростопчин вважав, що останній надмірно зловживає на своїй посаді, адже, як і решта секретарів Зубова (Альтесті і Рібас), був «рідкісним негідником». Слід визнати, що головнокомандувач мав рацію у своїх негативних оцінках: 1798 року Адріан Грибовський сам потрапить під суд за звинувачення у крадіжках естампів, картин, антикваріату з колекції Таврійського палацу та інших злочинах (присвоєння казенних земель і кріпосних на 31780 рублів) і до смерті Павла I буде знаходитися під наглядом поліції (10).

Імператор Павло I, який намагався позбутися оточення і фаворитів своєї матері Катерини II, відкликав Михайла Коваленського з Рязані (якого міг знати через Олексія (Кириловича) Розумовського (1748 – 1822), свого друга років юнацтва) і 25 квітня 1801 року призначив його на посаду четвертого куратора Московського університету* (11). Але невдовзі, в листопаді 1803 року, при нез'ясованих обставинах, уже наказом імператора Олександра I, Михайло Коваленський був звільнений із посади куратора разом з іншими членами правління університету: князем Олександром Голіциним (1773 – 1844), Павлом Голенищевим-Кутузовим (1767 – 1829), директором Іваном Тургенєвим (батьком декабриста Миколи Тургенєва) і членами університетської канцелярії (12, 321). Можемо припустити, що рішення імператора було пов'язане з масонською діяльністю керівництва університету, боротьба з якою знову починала набирати обертів на початку XIX століття. Належність Михайла Коваленського до масонської ложі зафіксував Степан

* Дата призначення відома із джерела: ОР РГБ. Ф. 178. © 4771, л. 77.

Шевирьов, а входження до неї решти представників правління університету не приховується у документах епохи.

Останні три роки Михайло Коваленський провів у відставці у своїх маєтках під Петербургом, Дедове (Харківської губернії) та Хотетове (під Орлом). Відомий російський мемуарист і письменник Степан Жихарев, виходець із Данківського повіту Рязанської губернії, залишив у своєму щоденнику від 4 лютого 1805 року такий спогад про останні дні учня й друга Сковороди: «Їздили з Хом'яковим до М. І. Коваленського, що був за покійного государя нашим рязанським губернатором. Я бачив його малим і тепер був радий познайомитися з ним ближче. Він розумна, приємна і привітна людина, хоча коли він був губернатором і не те про нього казали; але інші часи – інші звичаї. Він, здається, схильний до містики. Обіцяв із часом позичити мені твори Сковороди, який був його наставником. Манускрипт цих творів постійно в нього на столі перед очима. Я просив дозволу подивитися кілька сторінок у той час, як він розмовляв з іншими й натрапив на якусь статтю під назвою «Потоп Зміїн». Нічого не зрозумів» (13, 45) (Тут і далі переклад з рос. мови наш. – Т. III.).

До кінця своїх днів Михайло Коваленський залишався відданим Сковороді як духовному наставникові, зберігав і популяризовував його праці. Михайло Лепехін небезпідставно вважає, що саме через його посередництво твори Сковороди набули поширення у масонському середовищі Санкт-Петербурга й Москви, оскільки список укладеної ним біографії мислителя «Жизнь Григорія Сковороды» входив до складу четвертої книги масонського рукописного зібрання «Дзеркало світу» як частина масонської «Герметичної бібліотеки» (9)*. За життя Михайла Коваленського були також уперше надруковані окремі сквородинівські роботи: діалог «Наркісс» (анонімно, при посередництві наближеного до масонських кіл російського письменника, історика і перекладача малоросійського походження Михайла Антоновського (1759 – 1816)) у книзі «Бібліотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя» (1798) та уривки з лекційного курсу «Начальная дверь ко христіанскому добронравію» в журналі «Сионский вестник» (Ч. 3, 1806) з короткою запискою від редактора і засновника цього видання масона-мартиніста Олександра Лабзіна (1766 – 1825).

Михайло Коваленський помер 6 (18) червня 1807 року у Москві, де, як пише Михайло Лепехін, був похований у Симоновім монастирі. Мусимо констатувати, що його біографічний портрет далекий від традиційних уявлень про «хорошого хлопчика», «успішного випускника» Харківського колегіуму. Імперський державний діяч інколи не вистоявав перед спокусами світу, гонитвою за наживою і був, за його власним зізнанням, – «птопляем бурею житейскою і вовлечен в бездну сует и міра» (7, 478), «удручен, изможден, изтощен волненіями свѣта» (7, 467), дарма, що його вчителем був Сковорода, якого він не припиняв поважати все життя.

*Homo sum et nihil humani a me alienum puto*** – все людське було властиве і Сковороді, особливо за часів юнацтва, в період становлення його як особистості. У молодості він не ігнорував студентські вечірки, в чому й зізнається у ранніх листах до Михайла Коваленського (у перекладі з лат. Петра Пелеха): «знаю, який спокусливий шлях юності», «мені відома вдача юнаків», «Ах! Skorистайся хоч моїм досвідом!», «О, який я був дурний, що завдав таку шкоду своєму здоров'ю, піддавшись у молодому віці впливові дуже розбещених товаришів», – писав він (7, 250; 252; 290), а стан глибокого непробудного сну, в якому його було доставлено в Каврай під час вимушеного повернення, як припускає Леонід Махновець, найімовірніше був викликаний алкогольним сп'янінням (1, 129). Слідування ж античному принципіві *perforce te!*

* У своїй електронній публікації М. П. Лепехін посилається на таке джерело: РГБ, ф. 237, № 46.

** Я людина, і ніщо людське мені не чуже (Теренцій).

(удосконалюючи себе!) сприяло формуванню і становленню образу мислителя таким, як ми його знаємо, – овіяного романтичним ореолом мандрівного мудреця і високоморальної людини, що дотримувалася прекрасного вислову Платона «Для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим» (7, 259)...

Після смерті Сковороди 29 жовтня (за старим стилем) у с. Іванівка (нині Сковородинівка) Харківської губернії вже 8-го листопада Михайло Коваленський, який перебував у своєму маєтку Хотетове під Орлом, дізнається про смерть учителя і складає епітафію. 9 лютого 1795 року (тобто через чотири місяці після події) він завершує вже згадану біографію «Жизнь Григорія Сковороды», що до останніх часів залишалася єдиним джерелом наших уявлень про обставини життя і творчості українського мудреця та безцінним провідником інформації для шукачів документальних свідоцтв про нього. Михайло Лепехін підкреслює, що ця праця багато в чому забезпечила інтерес до особистості й творчості Сковороди: «В кінці XIX ст., – пише вчений, – біографія Сковороди почала розглядатися чи не як більший прояв духовних шукань, ніж його власні праці. Якщо для Л. М. Толстого і твори Сковороди, і його життєпис, укладений К.[Коваленським], мали однакову цінність <...>, то для наступних поколінь життєтворчий досвід наслідування Христа вже уявлявся більш значущим. Через родинну спадкоємність (нащадком К. був поет С. М. Соловйов) учення Сковороди у викладі К. значно вплинуло на Андрія Белого й В. Ф. Ерна, що жили в Дєдове» (9).

Як зазначалось, обставини життя і творчості Сковороди стали предметом наукового інтересу майже століття по його смерті. Вони стали надбанням суспільної думки після передачі онуками Михайла Коваленського Московському Публічному і Румянцевському музеям дідової колекції автографів і листів Сковороди. За життя твори мислителя знало обмежене коло близьких людей, а його філософські діалоги, вірші та байки розповсюджувалися у списках по Слобожанській Україні. Частково зібрання праць Сковороди побачило світ 1861 року (СПб., друкарня І. Лисенка), яке вийшло з невеликою передмовою без жодних коментарів. До того ж з'являлися друком лише окремі твори та розрізнені й суперечливі відомості біографічного характеру в періодичних наукових виданнях. Вибірково з ними знайомилися у Санкт-Петербурзьких салонах через посередництво Михайла Коваленського.

Про життя братів Михайла Коваленського вдалося з'ясувати кілька цікавих фактів, які, на жаль, не всіх їх характеризують з кращого боку.

Ім'я Григорія Коваленського кілька разів зринає у перших листах Сковороди до Михайла: маленький Грицько виконував роль листоноші. «Саме коли кінчив писати про сміх, – пише Сковорода у листі від вересня 1762 року (у пер. Петра Пелеха), – прибув наш тричі жаданий Гриць, якого я з охотою обійняв» (7, 234). В інших листах цього ж періоду Сковорода часто передає свої вітання маленькому Грицькові або просто згадує про нього (листи № 43, 96 у виданні 1973 р.).

Після закінчення своєї освіти Григорій Коваленський також просувається кар'єрними сходами при царському дворі, що у другій половині XVIII ст. без особливих труднощів робили високоосвічені вихідці з України. Адріан Грибовський, Платон Зубов – таким було відоме нам коло його знайомств, що свідчить про освоєння Григорія в інституті фаворитизму, який склався при дворі Катерини II. Він став власником земельних наділів у Таганрозі та Ростовській області. На офіційному сайті селища Ряженське Таганрогського округу Ростовської області повідомляється, що воно було засноване 1776 року воєнним комісаром і надворним радником (що відповідало воєнному чину підполковника) Григорієм Івановичем Коваленським. Селище займало 34 десятини землі, а за переписом 1782 року налічувало 162 мешканці. На сайті розміщений витяг із

«Матеріалів для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії» (1880), в якій значиться: «...Урочище Ряженое, на просторі 3300 десятин околичної землі, около 1776 года, получил в ранговую дачу Кригс-комиссар Коваленский и осадил здесь село Ряженое...» (14). Сам Григорій Коваленський, йдеться далі, проживав у Таганрозі, а вздовж берега Азовського моря отримав ще 30 десятин землі. Ігор Риндін у витягу про родовід Коваленських відзначив, що Григорій Іванович Коваленський був «Коллежский ассессор. Предводитель дворянства Мариупольского уезда Екатеринославского наместничества» (4).

1781 року Сковорода гостював у Григорія у Таганрозі, про що свідчить написаний звідти лист (№ 109) до Степана Курдюмова. Мудрий старчик повчав свого вихованця й пізніше – 1788 року він надіслав йому листа у Таганрог (№ 114), в якому закликав втримуватися від тілесних спокус і пам'ятати про важливість духовного спокою. Григорій і Михайло Коваленські піклувалися про свого наставника до кінця його життя. Вони листувалися з ним, постійно запрошували до себе і неодноразово передавали йому гостинців: скрипку (у 1779 році), флейттраверс «слоновой кости» (у 1785 році), флейту (після 1787 року), окуляри, трубку, сир, рибу, вино, табак тощо, як то видно з їх листування. Сковорода до кінця життя зберіг дружнє і прихильне ставлення до Григорія Коваленського, про що свідчать такі звернення до нього, як «найжаданіший для мене Григорію» (№ 114), «найдорожчі для мене в господі особи» (№ 115).

Про третього брата Михайла – Івана Івановича Коваленського відомо небагато: у виписці Ігоря Риндіна значиться, що той був «Коллежский ассессор. Мариупольский городничий» (4). А от про Петра Івановича Коваленського, який почав кар'єру як «премьер-майор Харьковского легкоконного полка» (19), знайшлося багато історичних свідчень, пов'язаних з його діяльністю у Грузії в період приєднання цієї країни до Російської імперії. Саме Петро Коваленський невдовзі після смерті грузинського царя Георгія Іраклійовича у смутний 1801 рік волею долі прийняв на себе керування країною, замість його законного наслідника, царевича Давида Багратіона, якому на початку таємних переговорів між Георгієм XII та Павлом I про повноцінне входження Грузії до складу імперії передбачалася як мінімум посада генерал-губернатора грузинської провінції зі збереженням титулу царя. Викладаючи деталі цього призначення, зазначимо, що ми не беремося судити російсько-грузинські стосунки тих років. Сучасні російські історики давно визнали помилки імперської політики у грузинському питанні, які зумовили затяжний і виснажливий характер кавказьких війн XIX ст. Нас у цьому контексті цікавлять лише дії Петра Коваленського, до рук якого перейшло повновладне управління новоствореною Грузинською губернією. Однак, щоб зрозуміти мотивацію його вчинків, довелося зануритись у найдрібніші деталі тих історичних подій, долучаючи щоденники російських генералів кавказьких війн (Сергій Тучков), праці воєнних істориків XIX ст. (Микола Дубровін, Василь Потто), іншу інтерпретаційну літературу (Зураб Авалов, Яків Гордін, Семен Есадзе й ін.).

Обставини прибуття восени 1799 року довгоочікуваного в Тифлісі посольства представників Російської імперії, яке явилось для затвердження грузинського царя Георгія XII на престолі, передаємо за свідцтвами воєнних істориків XIX ст. Миколи Федоровича Дубровіна (1837 – 1904) та Василя Олександровича Потто (1836 – 1911). Вони детально описують місію прибулих для постійного перебування у Грузії командувача Кавказькою лінією генерал-лейтенанта Карла Федоровича Кноррінга, генерал-майора Івана Петровича Лазарева зі своїм сімнадцятим егерським полком та повноважного міністра Російської імперії статського радника Петра Івановича Коваленського. Делегація везла новому грузинському царю Георгію Іраклійовичу, який законно вступив на грузинський престол після смерті свого батька 1798 року,

імператорську інвеституру, котру, за трактатом 1783 року* держава-сюзерен мала надіслати на підтвердження своєї подальшої підтримки. По прибуттю довгоочікуваного посольства, – пише Василь Потто, – «полк зробив при цьому, як доносив Коваленський, – “фігуру преизрядную”, і вступив у Тифліс під грім гармат і радісний передзвін. Увесь шлях, яким просувався полк, і самі вулиці міста заповнила маса народу, а вікна і дахи тифліських будинків були наповнені глядачами. Народ радів сердечно і щиро» (15).

Для ілюстрації плачевного стану, в якому перебувала Грузія після набігів персів, турок і лезгинів, згадаємо враження від тогочасного Тифлісу російського генерал-майора Сергія Олексійовича Тучкова (1767 – 1839), який, до того ж, був очевидцем подій тих років, прибувши зі своїм полком у місто навесні 1801 року. У своїх «Записках 1766 – 1808» він відзначив: «... Тифліс видався мені купою каміння з двома вулицями, якими ще можна було проїхати. Але будинки і на них переважно були розорені. Від палацу царського залишилися одні лише ворота, решта зруйнована вщент. Нашестя Агі Магомета-хана, шаха персидського, наприкінці царювання Катерини II <...> було причиною цього нищення» (16, 186). Слід зауважити, що мемуарист напише і про неабияке уміння, хист і смак місцевих архітекторів і будівельників, які в короткий строк споруджували будинки і палаци із довершеністю, перейнятою від грецьких майстрів.

Прийом російської делегації 5 грудня напередодні офіційної коронації останнього грузинського царя Георгія XII** відбувся з небаченою розкішшю. Прибула сторона влаштувала презентацію дорогоцінних подарунків, якими розпоряджався міністр Коваленський: малиновий оксамитовий трон з масивним золотим оздобленням, царське крісло, горностаєва сукня для цариці із діамантовою прикрасою, державний штандарт із зображенням двоголового російського орла, царська порфіра із розшитими на ній грузинськими та російськими гербами, оздоблена золотом шабля, корона, скіпетр й держава***, дорогоцінні персні, годинники, хрести тощо для усіх членів царського дому. Найпершим із них були пожалувані й діамантові ордени: святого апостола Андрія Первозванного царю Георгію Іраклійовичу; святої великомучениці Катерини цариці Марії Георгіївни та орден святої Анни 1 класу для цесаревича Давида. Після дев'яти гарматних пострілів почалася парадна хода повноваженого представника російського імператора. Петро Коваленський тримав у руках кредитивну грамоту Павла I, їхав у парадному одязі, на багато вбраному коні, у супроводі царських церемоніймейстерів, тифліської влади, хору музикантів та блискучого конвою (17, 253 – 255). Він урочисто оголосив, що Всеросійський імператор Павло I приймає Грузію під свій височайший кров, затверджує Георгія XII законним властителем грузинського царства, а його старшого сина, світлішого царевича Давида Георгійовича, – майбутнім його наслідником...

12 грудня 1799 року грузинський цар присягнув на вірність російському імператору із визнанням його верховних прав над царями Кахетії та Картлі. «Не зайвим буде додати, – пише Василь Потто, – що долучена до Росії Грузія включала в себе на той час Картлі, Кахетію, частину Сванетії, що поділялася на Тріолетську і Барчалінську області; Грузії належали ж тоді Казахська, Бомбакська і Шамшадальська провінції, населені татарами, і землі гірських народів: осетин, тушин, пшавів і хевсурів» (15).

* Мається на увазі Георгіївський трактат 1783 року: дружній договір Росії та грузинського царства Картлі-Кахетії, підписаний у м. Георгієвську. На умовах повної внутрішньої автономії грузинський цар Іраклій II визнавав покровительство Росії, відмовлявся від проведення самостійної зовнішньої політики, зобов'язувався служити своїми військами російській імперії. Катерина II зобов'язувалася зберігати цілісність кордонів Картлі-Кахетинського царства.

** У записках Сергія Тучкова та Василя Потто грузинський цар іменується Георгієм XIII.

*** Власні царські регалії грузинського царя були викрадені під час останнього нападу персидського Агі Магомета-хана.

Як російський міністр, Петро Коваленський представляв у маленькій розореній країні, яку не втомлювалися спустошувати і грабувати з усіх боків ворожі іновірці, велику і непохитну імперію, гаранта безпеки і майбутнього процвітання Грузії. Відтак довір'я і пошана до нього не знала меж з боку царя і його приближених. Однак далеко не таким було ставлення до них російського міністра. «Коваленський, – пише Микола Дубровін, – як представник політики і внутрішнього управління царством, був людиною честолюбною і владолубною <...> Він їхав у Тифліс не як посередник, а як губернатор або хазяїн. Слабкість країни, м'якість характеру Георгія давали видам Коваленського канву, на якій він думав вишивати свої візерунки. Знаючи, що не зустріне жодної перешкоди з боку туземців до приведення у виконання своїх честолюбних видів, він побоювався лише стороннього впливу будь-якої особи» (17, 259). Такою особою став, за свідченням істориків, генерал Лазарев. Штатський чиновник постійно ворогував з генерал-майором, на фоні якого виглядав людиною незначною і корисливою: «Його [Коваленського] характер, – зазначає Василь Потто, – ясно характеризується таким фактом: дізнавшись, що цар призначив Лазареву однаковий з ним оклад столових грошей, по десять рублів на добу, він зважив за можливе вказати царю на невідповідність подібного призначення і наполегливо вимагав для себе, як представника государя, подвійного окладу. Лазарев, очевидно обурений такою нахабною і дріб'язковою претензією, зовсім відмовився від свого утримання, і Коваленський вже не мав більше приводу скаржитися й мав залишитися при своїх десяти рублях» (15).

Коваленський робив усе, щоб розсварити Георгія XII і генерала Лазарева, усіляко підкреслюючи свою над ним першість. Щоб задовольнити свої амбіції, він також вимагав, аби йому, як представнику Росії, війська віддавали честь, у чому йому рішуче відмовив генерал-майор Іван Лазарев. Останній, пишуть історики (Дубровін, Потто), «високо і чесно тримав російський стяг на чужій землі», задовольнявся малим, за що його неабияк поважали грузини. Коваленський, навпаки, активно втручався у питання внутрішнього керування державою, в усі розпорядження царя, інтригував, виходячи зі своїх особистих інтересів. Цікаво, що генерал Сергій Тучков, який, на відміну від процитованих істориків, був свідком описуваних подій, навпаки, був далекий від ідеалізації Івана Лазарева: «Він був доволі хоробрий, чесний та добрий, але мав дещо у характері своєму, що багатьом не подобалося. Він був надто підозріливим, при цьому не в міру принижував себе перед начальниками, чого навзаєм вимагав і від підлеглих. Прагнув підпорядкувати собі частини справ, що не належали йому, втручався інколи в них, не терпів тих, кому такі зокрема були доручені. <...> По прибуттю моєму в Тифліс, знайшов я його вже у незгоді з царевичем Давидом, з яким до того він був у дружбі. А також зробився він і великим неприятеlem бувшого там міністром г. Коваленського, виключно через те, що головнокомандувач Кноррінг мав до нього довіру» (16, 187 – 188). Про Петра Коваленського, навпаки, Тучков пише спокійно і стримано.

Грузія активно шукала протекторату Росії за складних часів державної смуги в імперії і повного безладдя у власній країні. Справжня криза наступила після смерті царя Георгія XII 28 грудня 1800 року. Вкрай невдоволені втратою прав на престолонаслідування зведені брати й дядьки грузинського царя, які після його смерті оскаржували право царевича Давида на грузинський престол, увійшли у зносини з турками та персами, після чого в листопаді 1800 року збройними силами генералів Івана Лазарева та Василя Гулякова були блискуче розбиті війська Омар-хана Аварського. Однак високий авторитет російських військ, утримання яких, до речі, було вкрай злиденним через неорганізованість і зловживання грузинської адміністрації, постійно підривався через загарбницьку діяльність чиновного апарату, представники якого думали лише про самозбагачення.

Георгій XII передбачав такий розвиток подій. Країна його була зруйнована, армія не озброєна, населення бідувало, повний розбрат спостерігався й у царському домі. Тому єдиним виходом він бачив не васальну залежність від Росії, а повноцінне входження в її склад. Розуміється, за умов збереження царської гідності династії Багратидів. Серед цієї головної вимоги, яку цар просив йому письмово підтвердити імператором, ним було сформульовано ще 17 «прохальних пунктів» стосовно перспектив організації внутрішньої та зовнішньої політики, як-от: залишити престол і царські титули правлячої династії та затвердити царевича Давида наслідником; перехід царя на «жалованье» із передачею доходів грузинського царства у казну імперії; воєнне облаштування країни; перспективи розробки срібних і золотих рудників; чеканка монет із зображенням гербів Росії та Грузії; проекти зовнішньої політики тощо.

Тасмні переговори велися з вересня 1799 року. Наприкінці квітня 1800 року повноважні послы Георгія XII князі Герсеван Чавчавадзе, Георгій Авалов та Еліазар Полавандов прибули у Санкт-Петербург для офіційних переговорів. Їх результатом стало укладання договору на умовах Росії, який необхідно було підписати Георгію XII, після чого мала відбутися легітимна ратифікація. Однак послы прибули у Тифліс вже після смерті свого царя, а відтак офіційна двостороння угода не була підписана. Між тим, Павло I ще 18 грудня 1800 року поспішив укласти маніфест про возз'єднання Грузії та Росії, який так і не був ратифікований грузинською стороною, та незважаючи на це, був проголошений 18 січня 1801 року. Від імені імператора міністр іноземної політики граф Ростопчин об'явив перебуваючому в Петербурзі Герсевану Чавчавадзе, що, на знак своєї милості, той призначить старшого з царського дому Багратидів правителем Грузії під іменем намісника або царя (17, 357), але кого він мав на увазі – не ясно. У листопаді 1800 року Карл Кноррінг отримав від Павла I наказ, «чтобы до получения отъ Насъ соизволения даже не было приступаемо къ назначению преемника на царство Грузинское» (18, 312) а у рескрипті до Кноррінга від 20 січня 1801 року імператор писав так: «Я хочу, щоб Грузія була губернією, і так в той же час поставте її у зносини з сенатом, а у духовній частині з синодом, не торкаючись їх привілеїв. Губернатором нехай буде хтось з царської крові, але під вами, і хай буде шефом тамошнього гусарського полку» (17, 359). Як бачимо, Павло I не думав вводити радикальні зміни, реформувати грузинську церкву, але його зневажливе «хтось з царської крові» свідчить про відповідне ставлення до умов грузинської сторони. Решта представників династії мала виїхати на службу в Росію зі збереженням усіх почестей, належних їх високому роду.

Далекий від інтриг імператорського двору і заклопотаний лише визнанням своїх прав на грузинський престол у династичному конфлікті Багратидів, який загострився після його одруження з вірменкою, Давид Георгійович відразу ж по смерті свого батька у січні 1801 року приступив до управління царством. 30 грудня 1800 року він передав генералу Лазареву лист, підписаний 22 кахетинськими князями та некресським митрополитом, в якому підтверджувалося їх бажання бачити Давида своїм царем (17, 354). Після оголошення в Тифлісі маніфесту Павла I про приєднання Грузії до Росії на «вічні часи» Давид поспішив відправити грамоту подяки імператорові, підписану його прихильниками. Новина була прийнята народом радісно, з урочистою хресною ходою, яку очолювали генерал Лазарев і царевич Давид. Брати останнього – Іван, Михайло та Баграт 9 березня виїхали на службу в Росію, 15 березня до них приєднався царевич Міріан Іраклійович, а 12 травня вони дісталися Петербурга. Між тим, Карл Кноррінг офіційно представив у Петербурзі проект майбутнього політико-адміністративного уряду країни, в якому «з міркувань здорової політики» не знайшлося місця для посади грузинського царя. Як свідчать історики XIX ст., саме він заявив про небажання грузинського народу взагалі мати над собою царя, на що отримав схвалення новоствореної Державної ради на подальші у цьому напрямку дії. Він прибув у Тифліс 24

травня 1801 року, відсторонив від влади Давида й утворив тимчасовий уряд із грузинської знаті під головуванням генерал-майора Лазарева.

Царевич Давид на той момент мав чин генерал-лейтенанта, був командувачем Преображенського полку російської гвардії (16, 186 – 187), тож накази головнокомандувачів звик виконувати. Однак у захваті від цього він, звісно, не був. Карл Кноррінг нічого не хотів і чути від Давида, що усе зроблене його батьком для возз'єднання мало єдину мету збереження права наслідувати грузинський престол його старшим сином. «Ти бачиш, що робиться з Грузією, – казав Давид ереванському хану, який також надумав був шукати російського покровительства – так і тебе виженуть» (17, 404), після чого генерал Лазарев заборонив йому втручатися у справи зовнішньої політики. Обурювало Давида й те, що він та усі члени царського дому мають у примусовому порядку назавжди залишити свій рідний край.

Відсутністю офіційного двостороннього акту добровільного приєднання Грузії на умовах Росії або акту зречення від престолу грузинського царя пояснюються вагання імператора Олександра I прийняти Грузію у склад імперії під час численних засідань Державної ради весни-літа 1801 року, на які грузинських послів не допускали. Однак, незважаючи на різку критику цього проекту орієнтованими на європейську законодавчу практику міністрів Віктора Кочубея, Семена Воронцова, Адама Чарторижського, Державна рада прийняла позитивне рішення 8 серпня 1801 року, на основі чого Олександр I підписав відповідний маніфест 12 вересня 1801 року. У підготовленому Платоном Зубовим «Положенні про управління Грузією» серед розлогіх рекомендацій до проведення адміністративних реформ зі створення округів і повітів у Грузинській губернії, способу керування ними та характеру проведення зовнішньої політики, згадується й Петро Коваленський, якого «за здатності його і за місцеву того краю мови знання» було призначено правителем Грузії. В цьому ж документі міститься й розпорядження «для заспокоєння краю» відправити усіх членів царського дому в Росію, де вони, зі збереженням усіх почесностей, належних їх високому роду, отримують пенсіон, який відповідає їх доходам у Грузії.

Князь Андронніков писав у листі від 12 жовтня 1801 року, що коли грузинським посланцям був оголошений зміст маніфесту, то усі вони, не погодившись із ним, подали звернення до імператора, в якому просили щонайменше отримати згоду на ратифікацію цього документу членами царського дому Грузії, що перебували у Петербурзі (17, 420). «Становище країни, – коментує цей факт Микола Дубровін, – уявлялося таким відомим і ясним, що влада наша не знайшла за необхідне поставити якоесь питання» (17, 420). Князь Чавчавадзе з жалем писав у листі до своїх родичів, що жодне доручення Георгія XII не було ними виконано: «Царство знищили, та і в піддані нас не прийняли* . Ніякий народ так не принижений, як Грузія...» (17, 432). Марно царевич Давид восени 1801 року збирав у Тифлісі печатки грузинських князів на підтвердження їх бажання мати його своїм царем. Безрезультатно збирала підписи й інша група князів на затвердження духовного заповіту царя Іраклія II з надією бачити царевича Юлона Іраклійовича правителем Грузії.

Як міг вплинути міністр Коваленський на рішення Георгія XII відрядити послів із нотою прохань щодо входження Грузії до складу Російської імперії? Здається, ніяк. За твердженням Миколи Дубровіна, через його відверте інтриганство цар перестав йому довіряти і готував чергове посольство до відправки без звичних із ним консультацій (17, 266 – 268). З наведених документів у фундаментальній праці цього воєнного історика видно, що через численні скарги та протирічливі донесення Петра Коваленського наказом від 11 червня 1800 року Павло I ліквідував посаду міністра у Тифлісі та

* Як свідчить Микола Дубровін, усім членам царського дому призначили пристойне утримання, але жити запропонували у будь-якому губернському центрі на вибір: Калузі, Курську, Києві, Харкові тощо.

відкликав свого дипломата з апаратом його чиновників у Санкт-Петербург. Ще у серпні 1800 року після передачі справ Івану Лазареву той покинув Грузію, але не на завжди, а для того, щоб повернутися переможцем... Як уже зазначалося, у маніфесті від 12 вересня 1801 року він був офіційно призначений губернатором Грузії, куди і прибув з іншими чиновниками наступної весни.

12 квітня 1802 року в Тифлісі було проголошено маніфест Олександра I, приведено грузинський народ до присяги, а невдовзі й проведено офіційне відкриття роботи нової грузинської влади. Ці сухі факти набувають зовсім іншого змісту з висвітлення обставин відбуття тих подій.

Микола Дубровін пише, що зібрані навколо церкви князі, знатні особи та інші жителі Тифлісу були оточені військами «аки штурмом», і у такому стані здійснювати присягу (17, 444). Василь Потто не приховує свого жалю від цих дій: «На жаль, – пише він, – Кноррінг не належав до числа тих людей, що мають дар викликати до себе довіру народу і відразу ж спаплюжив самий смисл добровільного приєднання Грузії, надав йому вигляд якогось насилля. <...> Ця груба міра і перестороги, нічим не викликані з боку народу, глибоко образили грузинів, які не захотіли присягати під загрозою багнетів і розійшлися по домівках. Тоді, за наказом Кноррінга, значніші грузинські князі й дворяни були заарештовані, і ці ув'язнення ще більше обурили грузин» (15). Генерал-майор Тучков, який керував безпекою на церемонії проголошення маніфесту Олександра I, натомість пише, що обряд присяги на вірність і підданство престолу Російському, де були присутні усі члени царського дому і найзначніші мешканці, «окончився без мал̄йшого зам̄шательства» (16, 191), хоча факти арештів та обставини проведення присяги жваво обговорювалися у листах російських міністрів того часу.

Невдовзі відбулося урочисте відкриття нового правління Грузинською губернією. За свідченням Сергія Тучкова, Петро Коваленський вдруге прибув із Санкт-Петербурга як офіційний правитель Грузії не один, а зі своїм *братом*, призначеним на посаду віце-губернатора краю. Хто це був – Михайло, Григорій чи Іван Коваленський, автор цього дослідження напевне не знає. Михайло перебував тоді на посаді четвертого куратора Московського університету (нагадаємо, що він пробув на ній з 25 квітня 1801 до листопада 1803 року); Іван «засвітився» в історичних документах лише як «маріупольський городничий»; залишається Григорій, близький до кола досвідчених у грузинських справах Платона і Валеріана Зубових.

У день офіційного відкриття роботи Верховного Грузинського Правління брати Коваленські мали стати свідками дивного природного явища, яке Сергій Тучков описав у найдрібніших деталях. З ранку того дня перед проведенням урочистих заходів, він почав розташовувати війська з обох сторін дороги від міських воріт до дому головнокомандувача. За умов «найяснішої» погоди генерал-майор відчув під землею глухий удар з ревом. Земля поблизу лівого флангу батальйону, охопленого панікою, піднялася з камінням і глиною у повітря не менш, як на десять сажень. За цим послідував такий же ж заввишки водомет на всю ширину отвору. Вода миттєво упала у створене нею провалля шириною з п'ять футів, звідки ще деякий час було чути її рев. Разом із Кноррінгом, який усе бачив через вікно, Тучков зібрав усе мотуззя, яке купно становило не менш ніж сто сажень і спустив його у прірву, прив'язавши каміння. До дна урвища, пише він, – вони так і не змогли дістатися (16, 191)... Природна аномалія, що сталася на території Тифлісу в той день, коли малоросійські вислугувуванці приступили до управління Грузією у присутності прямих нащадків династії Багратидів (що півтора тисячоліття правила Грузією), принижених бідністю, послабленням країни і діями союзника, не могла не вразити обурених грузин, а то й змусити перехреститися природно

схильних до містики братів Коваленських... Втім, як свідчать очевидці, урочисті заходи пройшли спокійно і скінчилися обідом, балом та вечерею у головнокомандувача.

Події у Грузії йшли своєю чергою. У приміщенні Верховного Грузинського Правління в перші часи зберігалися знаки царської інвеститури, подаровані колись Георгію XII. Відібрати їх у цариці Марії Георгіївни було доручено делікатному Сергію Тучкову, що він і зробив, як зізнається, не без труднощів етичного порядку. Цей наказ розлютив усі прошарки грузинського суспільства. Вдова останнього грузинського царя відмовилася повернути шаблю і два ордени, пожалувані колись її чоловікові, на володіння якими вона пізніше отримала дозвіл на височайшому рівні. З дарованими грузинському дворянству орденами вийшов й інший казус. Ще у листопаді 1801 року Кноррінг повідомив царевичу Давиду, що йому був пожалований орден святого Олександра Невського, але Давид не отримав його через свою відставку. Натомість царевичу Вахтангу Іраклійовичу влітку 1802 року був представлений орден св. Анни, але супровідна грамота була виписана на орден св. Олександра Невського. Царевич Вахтанг, – констатує Микола Дубровін, – «прийняв це за своє приниження та як відчутну образу» (17, 446).

Росія вклала величезні гроші у розбудову нової губернії. Кошти знаходились у розпорядженні губернатора краю та його помічника. Як пише Микола Дубровін, Коваленські виклопотали собі право змінювати інструкції з облаштування губернії згідно з ситуацією і не мали над собою «прокурора»-аудитора. Але такі довгоочікувані російські інвестиції та відчутні зміни на краще у благоустрої краю довго не могли примирити патріархальну свідомість традиційного суспільства Грузії з новим способом управління. До справи про бунт було долучено звернення 69 грузинських дворян до імператора, в якому вони від імені усіх кахетинських жителів, духовних і світських, «на колінах стоячи» молили Олександра I повернути їм царя замість встановленого «республіканства на французький лад». Інше прохання, підписане 21 червня 1802 року, грузинські дворяни адресували генералу Василю Гулякову, очевидно, втративши повну довіру до головнокомандувача Кноррінга, генерала Лазарева та обох Коваленських. Воно сповнене обурення діями управлінців із наведенням прикладу перебування Грузії під владою Туреччини, Персії чи Дагестану, впродовж якого завойовники ніколи не відміняли в них царського звання, князівства й архієрейства, незважаючи на те, що покорителі були язичниками. Наслідком цієї діяльності став новий сплеск ініційованих губернатором Коваленським суцільних арештів верхівки грузинської знаті.

З такими складнощами проходив визначально омріяний і в цілому прогресивний для грузинського народу процес воз'єднання Грузії з Росією, що вів до розбудови відсталого аграрної країни, економічного розвитку, подолання феодальної роздрібненості тощо. Оскільки ж характер російської державності передбачав рівне підкорення усіх її частин владі, тому надії грузинської верхівки на збереження традицій власної державності та привілеїв не могли збутися. Сучасний російський історик Яків Гордін підкреслює, що задана ще Петром I завойовницька свідомість Росії була заснована на прагненні жорстко включати долучені території в єдину регулярну систему при повному ігноруванні органіки процесу. Для порівняння він наводить характер дій англійців при колонізації земель, основною стратегією яких було залишення місцевої влади під наглядом англійських емісарів і регулярних військ та невтручання у місцеві культи, що зумовило прийняття й затвердження англійського права на завойованих територіях. Примирення давало змогу *поступово* вводити необхідні владі адміністративні реформи, які й так проходили не без проблемних ситуацій. Не здатні ж проводити гнучку політику і раціональну тактику під впливом стійкої інерції імперської експансії, російські генерали не розбиралися хто правий, а хто винний і завжди зверталися до випробуваної методи тотального придушення (19). Англійський історик Моше Гаммер стверджує, що головна проблема Росії в завоюванні Кавказу носила психологічний характер і містилась,

насамперед, у зверхньому ставленні до горців як до «басурманів», «азіатів», «татар», що завжди були у росіян бранними словами (20).

Таким чином, при величезному кредиті довір'я, який мала Росія, хвиля розчарування прокотилася Грузією. Головною проблемою при цьому було відсторонення від управління країною нащадка Багратидів і депортація членів царського дому в Росію. В ніч примусового від'їзду вдова останнього грузинського царя Марія Георгіївна у відчай зарізала кинджалом генерала Івана Лазарева, який прибув за нею*... Діти престарілої цариці Дарії тікали хто куди: в Імеретію, Туреччину, Персію чи йшли простонеба в гори.

В. Т. Наріжний
(1780 – 1825)

Після підписання маніфесту від 12 вересня 1801 року у новий штат чиновників, що відряджалися з Коваленським у Грузію, потрапив ще один наш земляк, майбутній російський письменник українського походження Василь Трохимович Наріжний (1780 – 1825). Він залишився відомим в історії російської літератури як «перший романіст». Однак цей насправді високий титул ніяк не вплинув на гідне визнання цього письменника за його життя і в сучасності. Видання його творів вийшло невдовзі по смерті автора, але впродовж XIX ст., крім добірки рецензій та праці Надії Білозерської (21), воно залишилося поза науковим інтересом. У XX ст. йому було присвячено кілька академічних розвідок (Юрій Манн, Павло Михед, Валеріан Переверзєв, Микола Степанов та ін.), проте без монографічного студіювання. Сплеск зацікавленості творчістю Василя Наріжного на початку XXI ст. обумовлений потужним сатиричним контекстом його

творів, бароковими та бурлескними традиціями національної літератури, описами українського побуту кінця XVIII – XIX ст.ст. тощо. Василь Наріжний працював в управлінському апараті губернатора Грузії впродовж 1802 – 1803 рр. Під впливом кавказьких вражень він написав свій перший роман «Чорний рік, або Гірські князі», який був опублікований лише після його смерті. Основний пафос історичного роману самовидця становить викриття антигуманного характеру політики найвищої адміністрації грузинської губернії тих років, зневаги її представників до культури, звичаїв, особливостей національного характеру місцевих жителів, нехтування їх людською гідністю.

Між тим, у Петербург летіли численні скарги на губернатора та головнокомандувача Грузії. За рішенням імператора, восени 1802 року для наведення порядку в Грузії був призначений князь Павло Дмитрович Циціанов, який прибув у Тифліс 1 лютого 1803 року (22, 48). Як свідчить Сергій Тучков, він почав свою діяльність з переслідувань обох Коваленських: «Гоніння його проти Коваленських посилилися. Він шукав будь-яких способів їх погубити. Врешті-решт, без усяких на те причин, він відсторонив одного від посади губернатора, а іншого – віце-губернатора, віддав під суд і вислав із Грузії» (16,

* В публікації білгородського журналіста й історика Анатолія Олексійовича Танкова «Грузинська цариця в Білгороді» («Історичний вісник», № 3, 1901) містяться витримки з архівних джерел, що мають відношення до факту й обставин утримання цариці Марії Георгіївни у Білгородському жіночому монастирі впродовж 1803 – 1811 років. На заслання виїхала вся царська родина, кілька грузинських дворян і дворянок, священник, дякон і прислуга. З донесення білгородського городничого: «Царица на вид довольно свежа, 34-х лет от роду, царевичам: Жебраилу 18 лет, Илии 14, Окропилу 10, Ираклию 6; царевне Тамаре 17 лет, а Анне 3 года. Жебраил имеет два горба — спереди и сзади». Незважаючи на тяжкий характер злочину, Олександр I виділив на утримання цариці та її свити суму в розмірі 11053 рублів на рік, а після її скарг на злидарство збільшив до 14 000. Марію Георгіївну офіційно титулували «її високістю», старші сини Михайло і Давид перебували на військовій службі у Санкт-Петербурзі, Баграт – у Москві, а пізніше й молодші сини були прийняті до кадетського корпусу. У Білгороді опальну грузинську знать побоювалися і навіть дозволили певний час усій свиті разом із чоловіками жити при цариці у келіях жіночого монастиря, що було заборонено його статутом. Місцеві жителі ходили дивитися на христоролюбивих екзотичних в'язнів, завжди одягнених у національні костюми, у монастирську церкву. Згодом цариця отримала змогу проводити загородні прогулянки під наглядом конвою, а 1811 року – переїхати в Москву.

206). Можливо, раптова відставка стала їх щастям, оскільки, за свідченням Сергія Тучкова, відразу після від'їзду опальних правителів країну вразила масова епідемія чуми, що забрала три чверті її населення. Імовірно, з Коваленськими були відправлені й набрані ними чиновники, серед яких – Василь Наріжний, що також повернувся в Росію 1803 року. «Мотиви виїзду Наріжного на таку незвичну службу, рівно як і майже раптового звільнення, знов-таки, невідомі», – писав про нього Юрій Манн, автор однієї з найдокладніших на сьогодні праць про життя і творчість Василя Наріжного (23, 9). У світлі окреслених у пропонованій розвідці подій, принаймні питання причин раптового звільнення майбутнього письменника зі служби у Тифлісі, нині прояснено.

Ще 1785 року Григорій Сковорода у листі до свого улюбленця Григорія Коваленського благав його не захоплюватися надто гонитвою за мирськими багатствами й чинами, очевидно, відчуваючи в ньому потенціал людини амбіційної та владної: «Сія проклятая жажда (Auri Sacra Fames) – лихолюбіє, лихвоиманіє. Излишняя зѣльность и злая излишность нарицается у премудрых sicca ebrietas, сирѣчь душевное п'янство, горѣ телѣсного. <...> Скажи, молю: может что быть горѣ, как пить и раздражать жажду? Умилосердися, сыне мой! Не разжигай себѣ день от дне адскія жажды. Пощади душу твою. Дай покой и ослу твоему. Бѣсная душа изнуряет, аки скотину, и скотскую нашу часть. Почто убѣгаеши скудости, да погрузиши себе в горшее всегубительство? <...> Зри! Колико люблю тебе, яко обличаю тя!» (24, 1282). Григорій Коваленський любив свого наставника і вельми поважав його, але вочевидь, не дуже дослуховувався до його порад...

Цей невеличкий історичний екскурс в обставини життя родини Михайла Коваленського дозволив з'ясувати ще одну цікаву деталь. Дослідники творчості Василя Наріжного цілком справедливо вбачають в образі алегоричної фігури Івана Особняка з роману «Російський Жільблаз...» прообраз Григорія Сковороди. Звідки автор міг знати про спосіб життя і думання на ту пору локально відомого слобожанського любомудра? Швидше за все, від Григорія Коваленського, за часів роботи під його керівництвом у Верховному Грузинському Правлінні.

С. М. Соловійов
(1885 – 1942)

Подальше дослідження генеалогії роду Михайла Коваленського пов'язане з висвітленням долі й філософської спадщини його прямих нащадків, найбільш відомим із яких став поет, філософ і священник греко-католицької церкви Сергій-Соловійов-молодший. Саме його бабусі, дитячій російській письменниці Олександрі Григорівні Кареліній-Коваленській (1829 – приблизно 1912), що вийшла заміж за онука Михайла Івановича Коваленського, належала ідея передачі сквородинівського архіву діда Московському Публічному і Румянцевському музеям, що відомо з бібліотечного напису на першій сторінці знаменитого зошита (25) у шкіряній оправі, 131 аркуш якого складають автографи та списки творів і листів Григорія Сковороди до Михайла Коваленського й інших осіб. Олександра Григорівна розуміла, яке значення ці рукописи мають для історії. Після її благородного вчинку науковий загал отримав можливість масштабного студіювання творчого доробку й епістолярію Григорія Сковороди. Про своїх предків за материнською лінією – роду Коваленських, Сергій Соловійов наводить багато цікавих фактів.

Питання крові є найтемнішим питанням у світі, – казав один із героїв булгаківського роману «Майстер і Маргарита». Сергій Соловійов-молодший відзначив у біографії свого

дядька Володимира Соловйова, що мати російського велетня духу, дружина видатного російського історика Сергія Соловйова-старшого (1820 – 1879) Поліксена Володимирівна Романова походила з україно-польського роду Вржеських і мала відношення до роду Григорія Сковороди (26, 5). Якщо Поліксена була двоюрідною онукою Григорія Сковороди, то він і самому Сергію Соловйову доводився двоюрідним прапрадідом. Хто була дружина морського офіцера Володимира Романова, що жив на межі XVIII – XIX століть (мати Поліксени Володимирівни), і чи зійшлося в одній особі генеалогічне древо Сковороди – Коваленських – Соловйових ще треба з'ясувати, щоб підтвердити або спростувати родинну легенду стосовно належності Поліксени до роду Сковороди.

В. С. Соловйов
(1853 – 1900)

Так чи інакше, праці Володимира Соловйова написані у сквородинівській манері – як синтез художньої літератури, християнської публіцистики і філософії. Україно-польським корінням свого роду Сергій Соловйов пояснює тяжіння Володимира Соловйова до католицизму і критики візантизму, а в його портретах раннього періоду вбачає відчутні етнічні українські риси (26, 7). Про сквородинівський вплив на формування метафізичної концепції Володимира Соловйова, включно з концепцією вічної жіночості, чітко вказав філософ початку XX ст. Володимир Ерн як на «глубочайшую основу новой чисто русской метафизики» у своїй ґрунтовній праці «Григорій Сковорода» (1912), яка й нині не втратила свого значення. Незважаючи на те, що це твердження рішуче відкинули такі поважні дослідники російської філософської думки, як Густав Шпет, Дмитро Філософов, Борис Яковенко у своїх негативних рецензіях на книгу Ерна, вважаємо, що це питання також варте спеціального дослідження фахівців-філософів.

Додаток.

Портрет Поліксени Володимирівни Романової-Соловйової, матері видатного російського філософа XIX ст. Володимира Сергійовича Соловйова (1853 – 1900), демонструє виразну генетичну схожість із Григорієм Сковородою. Надається у порівнянні з єдиним прижиттєвим портретом Сковороди, написаним слобожанським художником Г. Лук'яновим 1794 року. Передрукований з видання: Соловьев С. М. Мои записки для детей моих, а если можно, и для других. Съ портретами. – СПб.: Кн-во «Прометей» Н. Н. Михайлова, 1877. – 174 с.

1. Махновець Л. Є. Григорій Сковорода. Біографія. – К., 1972.
2. Багалий Д. И. Издание сочинений Г. С. Сковороды и исследования о нем (историко-критический очерк) // Сковорода Г. С. Сочинения, избранные и редактированные проф. Д. И. Багалием. Юбилейное издание (1794 – 1894). – Харьков, 1894.
3. Соловьев С. М. Дневники. Воспоминания / Под ред. А. М. Кузнецова // «Новый мир». – № 8, 1993.
4. Рындин И. Ж. Коваленские / История, культура и традиции Рязанского края // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.history-ryazan.ru/node/10706>.
5. Шевырев С. П. История императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею. 1755 – 1855. – М., 1855.
6. Дружество (испытанное), нравоучительная сказка [Соч. г. Мармонтеля; перевод с Французскаго]. – СПб., 1771.
7. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 т. / Під ред. В. І. Шинкарука, В. Ю. Євдокименка, Л. Є. Махновця. – К., 1973. – Т. II.
8. Русский архив. – М., 1876. – Кн. 1.
9. Лепехин М. П. Коваленский Михаил Иванович / Словарь русских писателей XVIII века [Под ред. А. М. Панченко] // Электронные публикации института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=1106>
10. Кочеткова Н. Д. Грибовский Адриан Моисеевич / Словарь русских писателей XVIII века [Под ред. А. М. Панченко] // Электронные публикации института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru>.
11. Лепехин М. П. Коваленский Михаил Иванович / Словарь русских писателей XVIII века: [Под ред. А. М. Панченко] // Электронные публикации института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=1106>
12. Шевыревъ С. П. Коваленский М. И. // Русский биографический словарь: В 25 т. – Т. VIII. – СПб., 1903.
13. Жихарев С. П. Записки современника. – Л., 1989. – Т. I: Дневник студента. – 312 с.
14. Офіційний сайт с. Ряженое Ростовской области РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rjzhenoe.ru/history.html>.

15. Потто А. В. Кавказкая война: В 5-ти т. – Т. I: От древнейших ремен до Ермолова [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/26.html>
16. Тучков С. А. Записки Сергея Александровича Тучкова: 1766 – 1808 / Ред., вступ. ст. К. А. Военского. – СПб, 1908.
17. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. – СПб. – Т. III, 1886.
18. Рескриптъ генералу Кноррингу отъ 15-го ноября 1800 г. // Авалов З. Д. Присоединение Грузии къ Россіи. – Изд. 2-е. – СПб., 1906.
19. Гордин Я. А. Кавказ: земля и кровь. Россия в кавказкой войне XIX века. – СПб., 2000.
20. Гаммер М. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана [Пер. с англ. В. Симакова]. – М., 1998.
21. Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. – Изд. 2-е. – СПб., 1896.
22. Очерки истории Грузии: В 8-ми т. / АН ГССР, Ин-т ист., археол. и этнографии. – Тбилиси. – Т. 5: Грузия в XIX веке [Ред.: М. Гаприндашвили, О. Жордания], 1990.
23. Манн Юрий. У истоков русского романа // В. Т. Нарезный. Собрание сочинений в 2 томах. – Т. 1. – М., 1983.
24. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2010.
25. Відділ рукописів Інституту літератури НАН України, ф. 86, № 24.
26. Соловьев С. М. Биография Владимира Сергеевича Соловьева // Владимир Соловьев. Стихотворения. – 7-е изд., доп. / Под редакцией и с предисловием С. М. Соловьева. – М., 1921.